Mohai V. Lajos

Pacsirta sorsnélküliségéről

Két pillanatfelvétel Kosztolányi Pacsirtájából

Az első: utazás a tarkövi vicinálison

Pacsirta, a csúf vénlány rokoni látogatásra utazik, és egy hétre elhagyja Sárszeget, és a szüleit, akikkel együtt él. Pacsirta vonaton eltöltött ideje Sárszeg és a tarkövi puszta közé esik; ugyanez áll a Tizenkettedik fejezet nagyobbik részére, amikor visszatér onnan, a poros pusztai nyaralásból. A vicinálison való rövid utazáshoz tartozik még a Vajkay-család gyalogútja a pályaudvarig – mindezek az események külön nyomatékot adnak Pacsirta sorsnélküliségének: a lány tarkövi távolléte idején bomlik föl ugyanis Vajkay Ákos és a lánya közötti szolidaritásnak az az eltorzult formája, amely a Vajkay-ház hamis atmoszférájú légkörét, önbecsapásra alapozott „békéjét" meghatározta. A lányuk távollétében jelentős átváltozáson megy keresztül a Vajkay-házaspár, mivel megszűnik köztük és a lány közötti kapcsolatnak, kötődésnek az a formája, amelynek lényege az önfeladás és önfélreértés, ami a *közös menekülés* útja a számukra.

A szülők esetében önfeladásról beszélhetünk, Pacsirtánál azonban bonyolultabb a képlet. A címszereplőről közvetlen képet csak el-utazásakor és visszatérését követően ad a regény. Amikor Pacsirta – a tarkövi nyaralás idejére – mintegy kilép élete addigi keretéből, magukra maradnak a szülők, és a Vajkay-házaspárral „visszafelé" kezd járat az idő: életvitelüknek ahhoz a formájához térnek vissza, amikor még gyermek-telenek voltak. Kezdik azt a világot visszavenni, ami a fiatalságukat idézi. Voltaképp az idő különös provokációjában telik el az a hét számukra: visszatérnek Sárszeg „társadalmába". Az idézőjellel Kosztolányi iróniáját próbálom érzékeltetni. Ezzel szemben Pacsirta életében nem történik se változás, se fordulat: tarkövi rokonsága körében is fölöslegességének a tudatára kell ébrednie, sőt újabb és újabb megrázkódtatások érik, amikor a „szecessziós" Thurzó lányok kitúrják a szobájából, majd az egyetlen férfi, akinek, mint nő, igényt tarthatna a közeledésére, Szabó Jóska, az özvegy ispán is elkerüli. A férfi *„mikor ránézett, lesütötte a szemét"*. Pacsirta ebben a környezetben is kiszolgáltatott, és védekezésre kényszerül: számára az élet más tartalommal való átélésére Sárszegen kívül sincs lehetőség. Helyzetétől elválaszthatatlan az egyedüllét, a magány, a ki-vetettség. Nincs hová továbblépnie Sárszegen kívül sem. Amikor Kosztolányi mások életén érzett fájdalmáról beszélek, mindenekelőtt – a

regény legtöbb olvasójával együtt -- Pacsirtára gondolok. Könnyű a megfeleltetés az életrajzi, családi vonatkozással, Kosztolányi húgára emlékezve, akit – ki ne tudná a mi nyelvközösségünkben -- a bánat eljegyzett.

Korai helye az életműben a gyerekdalok (*A szegény kisgyermek panaszai, 1910*) költészete:

Ő meg csak nézi, hogy a kert alatt
hogy éled újra szüntelen a nap -
bús, sárga nap - s hogy száll a lomha est.

És vár.
Mivel a bánat eljegyezte,"

Ám az író fájdalmán nemcsak ő osztozik. Hiszen a Vajkay-ház titkát elrejtő szülők, mindenekelőtt az apa fájdalma is vörös fonalként húzódik végig a regényen. Ahogy a regény a szüntelen ugyanúgy kezdődő és végződő napok egyhangúságának elégiáját megrázó módon érzékelteti, épp azáltal, hogy nem beszél róla, ahogy a szülők Pacsirta nélküli mozgalmas napjai beleszövődnek ebbe az elhallgatásba, titkolódzásba.

A második: a sárszegi vasútállomásról

Kiindulópontomhoz ugyancsak a gyermekdalok költészetének sokat idézett részletét veszem, amely színtere szintén a vasútállomás, az életrajzi kontextusból tudjuk is, hogy biztosan Szabadkáé. (A *Pacsirta* vasútállomása is a szülővárosától kapja a mintát.)

„Ti meg jó lelkek, éljetek,
már nem lehetek véletek,
s nem látom soha többé,

hogy vési a szobrász idő,
a búsító, a békítő
arcotok csúnya tömbbé.

Csak azt tudom, hogy hat felé
kimentek majd a gyors elé
nem vágytok semmi másra,

és nézitek, a pesti gyors
hogy vágtat el, mint messzi sors,
új és új állomásra."

Kosztolányi innen építkezik. Prózai életművének nagyobbik felében a kisvárosi lét írója. Ha ezen a nyomon indulunk tovább, akkor eljutunk a regényben addig a megállapításig, hogy *„Sárszeg kis pont a térképen"*. (Voltaképp a sárszegi regényeknek a talpköve ez a tudás) Így összegezte tapasztalatait az elbeszélő az Ötödik fejezet első mondatában; a regény zárlatának előkészítéseként a Tizenegyedik fejezetben, a pesti gyors berobogása után, a továbbutazók a külvilág nézőpontjából is alátámasztják az elbeszélő megállapítását, mert leplezetlen lenézést mutatnak Sárszeggel szemben. Ez is emlékezetes helye a regénynek, hiszen párba állítható *A szegény kisgyermek panaszai*nak melankolikus passzusával, elégikus tapasztalatával – csakhogy ellentétként. A Pacsirtában előbb „gőgös pestiekről" olvasunk, aztán azokról, akik továbbutaztak: *„Azok, akik továbbutaztak, nem sokáig néztek ki a jelentéktelen állomáson. Legföllebb félrevonták a függönyt, aztán megint összecsukták, fitymáló arckifejezéssel. Egy villanyfényes ablaknál európai kényelemmel fölszerelt, külföldinek látszó hölgy állt, sállal a nyakán, s a rozsdás szivattyús kutat meg az állomásfőnök ablakaiban levő muskátlikat nézegetve ábrándozott, micsoda nyomorult fészek lehet ez itten."*

Az állomásépületre csak futó pillantást vető idegen sejtése igaznak bizonyul, hiszen a sárszegi értelmiség azért jár ki a pesti vonathoz, *„mert egyetlen szórakozása az volt, hogy akár érkezett valakije, akár nem, kisétált a vonat elé, hogy szemügyre vegye az utasokat, beleringassa magát pár percig a nagyvárosi élet incselgő káprázatába"*. Ijast, a költőt, az köti Lator Margit színésznőhöz, aki más szeretője, hogy mindketten Budapestre vágyakoznak. Sárszeg nem kínál otthont, nem jelöl ki magasztos célt – a vonatból kitekintő külföldi nő csúfondáros megjegyzése Sárszegről akkor válik kerekké, ha emlékezetünkbe idézzük a város őrlelkét, Sárcsevitset, aki *„olvasván a Le Figaro-t, haladt a művelt nyugattal, a fölvilágosodott európai népekkel, előre"*. A jelenetsor Ijasnál ér véget, de nem oldódik föl: Ijas, akit nem közöl Kiss József lapja, *A Hét*, *„csalódását átjátszotta bizonyos általános, századvégi mélabúra"*. Ez az erényekben törpe korszak lesújtó színben tünteti föl az élet eseményeit Sárszegen; a város, a kisvárosi lét sem a történelmi, sem a társadalmi, sem pedig az általános emberi értékek szempontjából nem rendelkezik valódi perspektívával, mondja az elbeszélő. Ha tehát úgy tesszük föl a kérdést, hogy vajon gátló erő-e a kisvárosi lét a *Pacsirtá*ban, más szóval a mindent magába olvasztó provincializmus megnyilvánulása-e, amiről olvasunk, akkor igen a válasz. A provincializmus ásatag szellemét erős vonásokkal ábrázolja a regény föntebb bemutatott néhány epizódja is.

Gondolhatjuk, hogy a világ elhagyta és magára hagyta Sárszeget, a *Pacsirta* mégsem tragikus mű, mert a tragikumtól a regény románcos

jellege tart bizonyos távolságot. Ezzel együtt is úgy vélem, hogy igaza van egykori tanáromnak, Németh G. Bélának, hogy „ha van valami még a *Pacsirtá*ban is a románcos elemből (vessük csak pl. Kafka *Átváltozás*ához), a tragikusba hajló mégis egyértelműen domináló benne". (*A románcostól a tragikusig. A műfajváltás és szemléletalakulás Kosztolányinál.* Jelenkor. 1978. 11. 1062.) Szerintem ezt a bizonyos románcosságot az író Sárszeg, Kosztolányi Szabadka iránti elkötelezettsége magyarázza.

A gyerekdalok költészetének programját a világháború előtt, a kettős Monarchia fölbomlása előtt más érzet dominálta. A származási közegnek, a családfának, a szülőhelynek, a gyermeklét világának föl-idézése ösztönzőleg hat rá, hiába lesz Európa szellemi lakója, ön-szemléletét az Osztrák–Magyar Monarchia polgári kisvilága és kulturális horizontja alakítja – alkotáslélektanilag, és emberileg ezt fogadja el olyan örökségnek, amelyet a művészetével szolgálnia kell. Ebben a szecessziós költészetében még a patriarchális-archaikus, a kettős monarchia vidéki városaiban létrejött létformák, mentalitások és érzésvilágok eltűnését pótolhatatlan veszteségnek tekinti, és nem mondja föl a vele való közösséget. A húszas évekre, a sárszegi regények megírásának idejére azonban ez már nem ugyanúgy érvényes.

Közben dúlt egy dühös világháború, amely eszméket, eszményeket zúzott porrá, és maga alá temetett történeti hagyományt, világrendet.

Törmelék maradt utána.

Az övéinek is.

(Az idézetek a regény 1985-ös kiadásából valók, amelyet a Szépirodalmi Könyvkiadó jelentetett meg.)